

bardziej świadczy o olbrzymich zaległościach naszej rodzimej patrologii w tej dziedzinie. Autor prowadzi swoje rozważania klarownie i metodycznie, dzięki czemu czytelnik może swobodnie śledzić myśl autora. Odpowiednie polskie terminy są zilustrowane greckimi odpowiednikami, co pozwala na lepszą orientację w niełatwych przecież zagadnieniach, a przy tym nie ma zbędnego nagromadzenia tekstów oryginalnych, co ostatnio często staje się udziałem niektórych polskich patrologów. Nie uniknięto oczywiście drobnych potknięć literowych, jak np. $\sigma\omega\mu\alpha\tau\iota\kappa\eta\varsigma$ zamiast $\sigma\omega\mu\alpha\tau\iota\kappa\eta\varsigma$ (s. 32), czy też błędów rzeczowych, jak przypisanie Józefowi Egipskiemu, że był namawiany do popełnienia czynu nieczystego przez żonę faraona (s. 85), gdy tymczasem była to małżonka Potifara, urzędnika faraona (por. Wj 39, 7n). Są to jednak tylko drobne niedociągnięcia, które w niczym nie umniejszają wartości niniejszej pracy. Wydaje się, że każdy czytelnik może znaleźć tutaj coś dla siebie i zacerpnąć z bogatej myśli Nila z Ancyry w celu ubogacenia własnej duchowości.

Józef Figiel SDS – Lublin, KUL

Krzysztof STOPKA, *Armenia Christiana. Unionistyczna polityka Konstytynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego zbioru ogólnego tom 96, Kraków 2002, Polska Akademia Umiejętności, ss. 354.

Jest to niewątpliwie najlepsza z dotychczasowych polskojęzycznych publikacji książkowych, poświęconych starożytnym i średniowiecznym dziejom Kościoła ormiańskiego, który akurat w tym roku obchodzi jubileusz 1700-lecia oficjalnego przyjęcia chrztu. Jej Autor, deklarujący się jako mediewista i pracownik naukowy Zakładu Historii Oświaty i Kultury w Instytucie Historii UJ, potrafił w swej książce, będącej rozprawą habilitacyjną, nie tylko wykorzystać prawie wszystkie dostępne ormiańskie źródła (kroniki, historie, żywoty, synaksaria, księgi liturgiczne) starożytne i średniowieczne (najczęściej w przekładach nowożytnych) oraz niedostępną dotąd w pełni korespondencję Stolicy Apostolskiej z Kościołem ormiańskim tego okresu, ale obiektywnie i bez jakichś ideologicznych uprzedzeń je zinterpretować na tle najnowszej związanej z nimi literatury światowej. Pracą tą chce Autor, jak zaznacza we wprowadzeniu (s. 10), „zapełnić lukę w naszej historiografii, zapoznać z nowszym stanem badań i przybliżyć tę tematykę wszystkim zainteresowanym Kościołami, także studentom teologii, religioznawstwa czy socjologii, którzy po omacku szukają jakichś informacji na ten temat”. Za swój zaś cel stawia sobie „pokazanie związków Kościoła Armenii ze Stolicą Apostolską w średniowieczu” (tamże). Lukę tę i postawiony cel Autor, jak się wydaje, wypełnia z nawiązką, tym bardziej, że jest to pierwsza czysto polska (nie przekład, jak np. D.M.

Lang, *Armenia kolebką cywilizacji*, tłum. T. Szafar, Warszawa 1975; A.S. Atiya, *Historia Kościołów Wschodnich*, przekład zbiorowy, Warszawa 1978, 261-303 (Kościół Armeński); J.P. Mahé, *Kościół Armeński w latach 611-1066*, w: *Historia chrześcijaństwa*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze 610-1054*, przekład zbiorowy, red. pol. J. Kłoczowski, Warszawa 1999, 383-445) publikacja książkowa, poświęcona w całości (a nie tylko ubocznie, jak np. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Wrocław 1990, 40-57: mimo iż poprawione, jego słownictwo i język pozostały z minionej epoki) starożytnemu i średniowiecznemu. Kościołowi ormiańskiemu, jakkolwiek i u nas zaczynają się pojawiać mniej lub bardziej udane przyczynki na ten temat (np. R. Dąbrowski, *Osobliwości w Kościołach Wschodnich*, Lublin 1960, 32-39; D. Próchniak, *Początki Kościoła Armeńskiego*, w: *Kościół Wschodnie*, red. J. Drabina = „ZNUJ MCCXXXVII. Studia Religiologica” z. 32, Kraków 1999, 33-47; tenże, *Od ortodoksji do Kościoła narodowego. Armenia w epoce wczesnochrześcijańskiej* (301-726), VoxP 21:2001, t. 40-41, 57-95; C. Petrowicz, *Armenia. Dzieje Kościoła*, EK I 928-931; M. Blaza, *1700-lecie chrześcijaństwa w Armenii*, „Przegląd Powszechny” 118:2001, nr 5, 253-255). Zanim jednak Autor stał się polskim specjalistą od dziejów Kościoła Armeńskiego, badał od r. 1984 jego historię i tradycję w naszym kraju (por. np. *Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich*, „Nasza Przeszość” 62:1984, 27-95; *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000), wstępując w ślady profesora G. Petrowicza (por. *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, Roma 1950; *La Chiesa Armena in Polonia*, Roma 1971) oraz innych wcześniej-szych (np. Z. Obertyński, *Ormianie polscy na Soborze Florenckim*, „Przegląd Historyczny” 12:1932, 13-23) i późniejszych badaczy (np. S. Koczwarą, *Dzieje Kościoła Ormiańskiego w Polsce na tle pasterskiej posługi jego arcybiskupów. Rys historyczny*, VoxP 21:2001, 143-155).

Cała omawiana przez nas praca dzieli się na trzy zasadnicze części: w części I. pod tytułem „U źródeł tożsamości chrześcijaństwa ormiańskiego do VI wieku” (s. 15-72) Autor omawia chrystianizację Armenii przed jej oficjalnym chrztem, tj. do początku IV wieku (s. 15-31), Armenię we wspólnocie Kościoła powszechnego w IV wieku po oficjalnym przyjęciu chrztu (s. 32-48) oraz drogi do niezależności religijno-narodowej w V-VI wieku (s. 49-69) W części II. zatytułowanej: „Pod presją Konstantynopola w VI-XII wieku” (s. 73-131) Autor ukazuje relacje między Kościołem Ormiańskim a Cesarstwem Bizantyńskim w VI-XI wieku (s. 73-93), związki Ormian z papieskim Rzymem w okresie IV-XI wieku (s. 94-102) oraz między Konstantynopolem a Rzymem w XII wieku (s. 103-131). W III. najobszerniejszej części pt. „W długim cieniu Rzymu w okresie XIII-XV wieku” (s. 135-286) Autor opisuje dominium Kościoła Rzymskiego w 1. poł. XIII wieku (s. 135-147), dzieje Armenii pod protektora-tem mongolskim w 2. poł. XIII wieku (s. 148-181), Kościół unicki w Cylicji i latynizację obrządku ormiańskiego (s. 182-191), misje katolickie w Wielkiej

Armenii i recepcję łacińskiej myśli teologicznej (s. 192-208), przejście Armenii od Kościoła unickiego do Kościoła katolickiego (s. 209-230), kryzys unickiego chrześcijaństwa ormiańskiego (s. 231-253), pozycję Ormian w strukturach Kościoła łacińskiego na Bliskim Wschodzie (s. 254-272) oraz udział Ormian w Unii Florenckiej (s. 293-286). Całość dzieła zakończona jest syntetycznymi wnioskami (s. 287-294), wykazem skrótów (s. 295-296), obszerną bibliografią (s. 297-316) podzieloną na źródła i opracowania uwzględniające również najnowsze publikacje polskie i zagraniczne, angielskim kilkustronicowym streszczeniem (s. 317-323) oraz opracowanym przez Krzysztofa Ziębę indeksem imiennym (s. 325-354). Można by dyskutować czy w tej tak różnorodnej tematyce kościelnej uwzględniono wszystkie niezbędne dla niej zagadnienia, czy też nie za dużo w niej elementów politycznych, ale za taką wizję odpowiedzialny jest Autor. Ponadto książkę ubogacają i ułatwiają jej lekturę 4 umieszczone w niej kolorowe starannie wykonane mapy oraz 9 kolorowych ilustracji, zaczerpniętych głównie z różnych armeńskich ewangelii, jakkolwiek można by dyskutować, czy rycina 2, podpisana „Chrzest Armenii” (Autor nie wskazał źródła jej pochodzenia), faktycznie przedstawia chrzest Armenii czy też chrzest Chrystusa (por. *Armenian miniatures of the 13th and 14th Centuries from Matenadaran Collection Yerevan*, Leningrad 1984, s. 27). Bez wnikania w dalsze szczegóły trzeba na koniec jeszcze raz podkreślić, że omawiana książka p. K. Stopki jest bez wątpienia udaną polską próbą syntetycznego ujęcia starożytnych (zwłaszcza starożytnych) i średniowiecznych dziejów ormiańskiego chrześcijaństwa oraz nowym świeżym spojrzeniem na jego długą i pełną dramatów historię, uwzględniającym najnowsze naukowe wyniki i literaturę na jej temat. Myślę, że dla wielu polskich badaczy, zainteresowanych Armenią, pozostanie na długo, ze względu na jej merytoryczną wartość, podstawowym źródłem informacji.

Ks. Stanisław Longosz – Lublin, KUL